

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ, СИНЕРГЕТИКА І НОВА ОСВІТНЯ ПАРАДИГМА

Пономарьов О.С.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Анотація. Відповідно до основних напрямів сучасної філософії освіти сформульовано завдання стосовно розробки нової освітньої парадигми. Показано, що вона має виходити з широкого використання закономірностей і принципів синергетики. Дійсно, і освіта, і сам учень чи студент є складними відкритими системами, які перебувають під дією множини різноманітних впливів. Тому їм притаманні властивості самоорганізації і саморозвитку.

Ключові слова: філософія освіти, освітня парадигма, синергетика, множина впливів, самоорганізація і саморозвиток.

Аннотация. Пономарев А.С.. **Философия образования, синергетика и новая образовательная парадигма.** В соответствии с основными направлениями современной философии образования сформулированы задачи по разработке новой образовательной парадигмы. Показано, что она должна исходить из широкого использования закономерностей и принципов синергетики. Действительно, и образование, и сам ученик или студент является сложными открытыми системами, находящимися под воздействием множества разнообразных факторов. Поэтому им присущи свойства самоорганизации и саморазвития.

Ключевые слова: философия образования, образовательная парадигма, синергетика, множество влияний, самоорганизация и саморазвитие.

Annotation. Ponomaryov A.S. **Philosophy of education, synergetic and new educational paradigm.** In accordance with basic directions of education modern philosophy tasks on development of new educational paradigm are formulated. It is shown, that its must come from the wide use of conformities to the law and principles of synergetic. Indeed, education and student is the difficult open systems found under act of great number of various factors. Therefore to them the properties of self-organization and self- development are inherent.

Keywords: philosophy of education, educational paradigm, synergetic, great number of influencing, self-organization and self-development.

Вступ

На історичній межі тисячоліть ми стаємо не тільки просто свідками, а й безпосередніми учасниками тих дійсно кардинальних змін, які відбуваються практично в усіх основних сферах суспільного буття. Ці процеси зі всією невідворотністю викликають нагальну необхідність змін у системі освіти. Адже вона не тільки виступає однією з цих сфер, а й здійснює підготовку людей, які мають забезпечувати нормальне функціонування і розвиток всіх інших сфер життєдіяльності суспільства. Тож у зв'язку з цими змінами цілком природним уявляється інтенсивний розвиток філософії освіти, який має місце протягом останніх двох десятиліть. Основною з його причин слід визнати необхідність осмислення кризи освіти, яка сьогодні визнається як загальноосвітнє явище, і пошуку шляхів її подолання.

Глибинна ж сутність цієї кризи полягає у невідповідності традиційного змісту і характеру освіти новим реаліям постіндустріального суспільства та новим соціальним вимогам до професійної компетенції і особистісних якостей фахівця, до його загальної і професійної культури. Більш того, вони перестали відповідати і освітнім потребам особистості самого учня чи студента. Поступове ж усвідомлення ролі особистісного чинника у забезпеченні бажаної ефективності суспільного виробництва в самому широкому його розумінні все більш вимагає урахування цих потреб та належного їх задоволення.

Формулювання цілей роботи

Пошук ефективних шляхів і засобів подолання зазначеної кризи вимагає звернення до філософії освіти у її широкому світоглядному і методологічному розумінні. Аналіз літературних джерел і наші власні дослідження переконливо свідчать, що вона сама потребує нових концептуальних підходів, одним з яких уявляється послідовне використання положень синергетики. Мета статті й полягає у дослідженні взаємозв'язку філософії освіти, синергетики і нової освітньої парадигми.

Основними напрямками сучасної філософії освіти постають визначення нових цілей, змісту і характеру освіти, які б давали адекватну відповідь на нові виклики часу і ускладнення вимог суспільства, що динамічно змінюється. Як цілком справедливо зазначає для його характеристики В.Г. Кремень, «вперше в історії людства зміна ідей, знань, технологій відбувається скоріше, ніж зміна покоління людей». А це, на його глибоке переконання, «означає, що при звичайній, традиційній освіті навчити людину на все життя неможливо не тільки в гарній школі, але й у найкращому університеті» [1, с. 3].

Сам онтологічний статус феномену освіти як важливого соціального інституту, завдяки якому людство отримує можливість забезпечувати процеси збереження, накопичення і передачі надбань матеріальної і духовної культури від одного покоління до іншого, передбачає необхідність належного логіко-методологічного забезпечення освітньої діяльності. Принципово нова якість сучасного суспільства вимагає не тільки нових цілей і методів пізнання, а й нового підходу до організації навчально-пізнавальної діяльності. Огюст Конт свого часу виражав цілі пізнання відомою формулою «пізнання потрібне для передбачення, а передбачення потрібне, щоб почати діяти». Тому розробка і послідовна реалізація сучасної методології педагогічної діяльності також виступає одним з основних завдань філософії освіти, без вирішення якого розмови про створення нової освітньої парадигми втрачають будь-який сенс.

Відтак філософія освіти і перебуває сьогодні в пошуках ефективних теоретичних і методологічних засад, здатних сприяти виходу на новий рівень розуміння сутності освіти та її сучасної кризи. Одним з перспективних, на наш погляд, напрямків досліджень у філософії освіти сьогодні зовсім не випадково стає вивчення шляхів можливого застосування положень і принципів синергетики як методологічної основи педагогіки, насамперед педагогіки вищої школи. Справа в тім, що синергетика, або теорія самоорганізації і саморозвитку систем, набула статусу одного з найпопулярніших і перспективних напрямків міждисциплінарних підходів до аналізу динаміки розвитку складних відкритих систем будь-якої природи, які перебувають у полі потужної дії множини різноманітних чинників.

Сам термін «синергетика» походить з грецької мови і означає «спільна дія». Г. Хакен, який першим увів його до наукового обігу, мав на увазі два його смисли. Перший смисл стосувався теорії виникнення нових властивостей у цілому, яке складається із взаємодіючих між собою об'єктів. Ці системні риси і властивості виникають тільки в цілісній єдності та взаємозв'язку елементів системи і не притаманні як самим елементам, так і окремим їх угрупованням. Другий смисл терміну «синергетика» відображав, за Хакеном, необхідність співпраці фахівців з різних галузей знань для розробки синергетичного підходу до організації дослідження складних систем.

Цікаво, що така співпраця викликала спочатку неочікуваний ефект, який полягав у значному впливі синергетики на різні сфери людської діяльності, а це, у свою чергу, істотно посилювало інтерес до неї та її можливостей. Сьогодні міждисциплінарні можливості синергетики дозволяють плідно використовувати її методи у стратегічному плануванні, в ефективному розв'язанні глобальних проблем сучасності та пошуку альтернативних варіантів подальшого розвитку людської цивілізації, у визначенні нових горизонтів соціально-гуманітарних дисциплін. На наше глибоке переконання, застосування принципів і положень синергетики у сфері освіти відкриває можливість побудови нової освітньої парадигми та ефективної методології педагогічної діяльності.

Потреба в них уявляється тим більш необхідною, що, за словами відомого російського дослідника у галузі філософії освіти В.М. Філіпова, пошук систем освіти, які б відповідали змінам, що відбуваються у суспільстві, призвів до формування нової освітньої парадигми, яка саме і бере за основу принципи фундаментальності, людяності, цілісності [2]. Метою цієї парадигми виступає забезпечення цілісного уявлення студентів про світ, про закони розвитку, які є спільними для природи, людини і суспільства. Її застосування в педагогічній практиці зумовлене необхідністю інтеграції знань, глобалізацією соціальних проблем і потребами нового синтезу. Цілісне ж світорозуміння і формування сучасного наукового світогляду якраз і може забезпечити синергетика, сутність якої полягає у відновленні цілісного світобачення.

Уявляється цілком очевидним, що без формування такого світобачення і світорозуміння та прищеплення його студентам без принципово нових підходів до організації та здійснення педагогічної діяльності система освіти не може відповідати своєму призначенню з належної підготовки людини до успішного життя й діяльності в умовах глобальної кризи, що охопила всі країни і всі сфери життя: економічну, соціальну й духовну. Як справедливо зазначає відомий дослідник проблем синергетики Р.Г. Баранцев, «наука несе немалу частину відповідальності за гостроту кризи, яку ми переживаємо, виявившись не в змозі ні передбачити, ні розв'язати назрілі проблеми». Вчений спеціально підкреслює свою думку, що, «претендуючи на однозначну визначеність, безумовну об'єктивність, граничну повноту опису, традиційна наука відривалась від життя з його гнучкістю, відкритістю, свободою волі» [3, с. 17-18]. Суспільство ж все більше потребує підготовки людей, здатних подолати цю кризу. Але, як вже стає практично всім зрозуміло, підготовка таких фахівців неможлива в межах традиційної освітньої парадигми.

Саме через практичну неспроможність сучасної системи освіти готувати таких фахівців вона і опинилась у кризовому стані. Тому наведена Баранцевим характеристика науки цілком стосується і педагогічної науки, яка також потребує принципово нової парадигми. За словами цього дослідника, «у новій парадигмі навчання не може бути викладанням готових істин. Пошуки, сумніви, переживання повинні супроводжувати навчання, залучаючи до цього процесу всіх учасників». Безперечно, на його переконання, що «для цього необхідно, щоб викладач спирався не стільки на книжкове знання, доповнене особистим досвідом, скільки на своє власне, вистраждане у творчих пошуках, можливо підкріплене і вирівняне книжковою інформацією. Необхідно але не достатньо, бо потребує ще зацікавленої участі аудиторії русі думки» [3, с.19]. Саме цей «рух думки» виступає визначальною умовою *розуміння* студентом або учнем навчального матеріалу, бо без його осмислення і розуміння навчання взагалі втрачає сенс. Воно перетворюється на ведення конспекту і заучування лише для того, щоб здати іспит чи залік.

Ця теза цілком і повністю співзвучна відомому твердженню великого філософа сучасності М.К. Мамардашвілі, який був переконаний, що доки людина здійснює акт порівняння зовнішніх предметів, які не мають до неї відношення, і не залучає саму себе до акту порівняння – вона не мислить [4]. Вважаємо доречним навести ті думки з цього приводу відомого американського філософа, педагога і теоретика менеджменту Р. Акофа, який зазначає, що «коли навчання не має внутрішньої цінності для людини, тобто вона не отримує задоволення його процесі, воно стає тягарем. Якщо людину примушувати вчити щось, чого вона не бажає знати, навчання втрачає внутрішню цінність і значною мірою втрачає ефективність» [5, с. 195].

Безсистемні й безмістовні, часто квазінаукові витвори окремих теоретиків від педагогіки мало чого давали й дають реальній педагогічній практиці. Тому і зміст освіти, й особливо використовувані технології лишаються орієнтованими на викладення певної суми знань і фактичне примушування студентів засвоїти її

незалежно від того, чи становлять ці знання для них ту саму «внутрішню цінність». Ще гіршою лишається справа у сфері виховання й особистісного розвитку студентів яка часто вищою школою просто нехтується. Ці обставини також зумовлюють підвищений інтерес до можливостей теорії самоорганізації й саморозвитку систем, правильне, глибоко обгрунтоване і дидактично вивірене застосування положень якої в системі освіти обіцяє успішно допомогти у розв'язанні розглянутих проблем за рахунок відомого синергетичного ефекту.

Синергетика ж зазначає, що складна відкрита система, яка перебуває під впливом зовнішніх діянь матеріального, енергетичного чи інформаційного характеру, постійно розвивається, набуваючи нових форм і якостей, прагнучи до усталених станів рівноваги. Студент же, за великим рахунком, і являє собою таку відкриту систему, що перебуває в полі інтенсивного впливу величезної кількості різноманітних чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. При цьому певна частина чинників активно сприяє особистісному становленню, професійному і загальнокультурному розвитку студента, інша їх частина здатна здійснювати негативний вплив на студента, гальмуючи процеси досягнення визначених цілей освіти.

Адже, як цілком справедливо зазначав свого часу Х. Ортега-і-Гассет, «кожен з нас складається наполовину зі свого «я» і наполовину з того середовища, в якому він живе. Коли середовище сприяє прагненням нашого «я», ми повністю реалізуємо себе: суспільна атмосфера сприяє нашому самоствердженню і самовиявленню. Те середовище, яке знаходиться всередині нас, завжди відгукується луною на ворожість зовнішнього середовища, сприяє неперервному розпаду нашої особистості, примушує нас вести постійну боротьбу із самим собою». За словами філософа, «такий стан пригнічує нас, заважаючи всебічному розвитку нашої особистості та більш повному розкриттю всіх її здібностей» [6, с. 21-22].

Для особистості студента зовнішнім середовищем виступають сім'я і навчальний заклад з його дисципліною і науково-педагогічним складом, засоби масової інформації, насамперед телебачення та Інтернет, найближче оточення інших студентів та товаришів по захопленням (спорт, художня творчість тощо), політичне і соціокультурне середовище країни в цілому. При цьому навіть у навчальному плані його майбутньої спеціальності є дисципліни, які він вивчає із задоволенням, є й такі, які йому не до вподоби, однак він розуміє їхню необхідність і вивчає. А є й такі, що він їх принципово не хоче вчити і «здає» аби як відповідний іспит чи залік. Отже студент виявляється сам на сам з цим середовищем, і всі зазначені та безліч інших чинників у своїй надзвичайно складній взаємодії здійснюють різновекторні впливи на формування і розвиток його особистості. І тільки синергетичний підхід до аналізу освітнього процесу може дати визначити причини відхилень цього розвитку від очікуваного чи бажаного його напрямку та кінцевих результатів.

Подібною ж складною відкритою системою, якій іманентні властивості нелінійності, виступає і сама система освіти. На неї також постійно здійснюють свій вплив різноманітні чинники, пов'язані з процесами політичного, економічного і соціального життя суспільства та його вимогами до майбутніх фахівців. Науково-технічний і соціальний прогрес, розвиток культури і мистецтва, зміна ціннісних орієнтирів і життєвих ідеалів завжди відповідним чином позначаються як на самій системі освіти, так і на результатах її функціонування тобто на якості підготовки фахівців, на формуванні їх особистісних якостей. Тому системі освіти також притаманні властивості самоорганізації і саморозвитку. Однак, як і будь-яка інша соціальна система, система освіти існує і функціонує в умовах розвиненого управління на кожному її рівні. В процесі ж взаємодії самоорганізації і управління можливі різні варіанти. Оптимальним же з них має вважатися лише відповідність цілей і характеру управління закономірностям самоорганізації системи освіти. Всі інші руйнують систему освіти, спотворюють її зусилля і стають тією «ворожістю зовнішнього середовища», яка, за Х. Ортегою-і-Гассетом, викликає поступовий розпад і руйнування системи.

Тому важливим завданням філософії освіти і нової освітньої парадигми постає аналіз можливостей і способів застосування положень і закономірностей синергетики з тим, що посилити дію позитивних чинників і послабити чи навіть нейтралізувати дію негативних. Уявляється очевидним, що сама постановка такого завдання відкриває перспективу системної класифікації діючих чинників та взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними з метою визначення характеру впливу кожного з них на особистість студента.

При цьому слід враховувати ще й ту істотну обставину, що кризу освіти в Україні, крім глобальних чинників, значною мірою ускладнює транзитивний характер нашого сучасного соціуму, пов'язаний з глибокими трансформаціями не тільки в суспільно-політичній і соціально-економічній сферах, а і в духовно-культурній і навіть життєво-ціннісній сферах. Аналізуючи сутність та основні прояви цієї кризи, відомий український фахівець у галузі соціальної філософії М.І. Михальченко підкреслює, що вона «викликана не просто економічними і фінансовими труднощами, наскільки б вони не були значними і важливими, а й докорінною зміною в системах життєвих цінностей, в суспільному і особистому світогляді, зміною оцінок на місце і роль освіти» [7, с. 275].

Він впевнений, що «філософія освіти, яка визначає місце освіти у життєдіяльності суспільства і становленні людини і досліджує системну цілісність освіти у змістовному і процесуальному аспектах, призначена також визначити і «виклики» часу до освіти» [7, с. 280]. І хоча тут безпосередньо не йдеться про синергетичний підхід, однак необхідність дослідження системної цілісності освіти як основного завдання філософії освіти цілком співзвучна ідеям цього підходу.

Вважаємо доцільним навести ще одну цікаву оцінку філософії освіти, яку дають відомі українські фахівці з соціальної філософії В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський і той же М.І. Михальченко. Зазначаючи, що «для долі освіти України надзвичайно важливо, щоб суспільствознавці якнайшвидше зрозуміли і дали оцінку тим змінам, що відбуваються в системі освіти, порівняти їх з такими ж змінами в сучасному світі в цілому,

з'ясували, чи допомагають вони знайти гідне місце в цивілізованому світі, чи навпаки – виштовхують на периферію науково-технічного прогресу. Таким чином, суспільствознавцям потрібно проаналізувати саму «філософію» освіти, якщо вона взагалі існує. Якщо ж її нема, то слід створити таку, що відповідатиме інтересам України, викликам науково-технічного прогресу» [8, с. 529-530].

Віддамо належне стурбованості вчених станом сучасного філософського осмислення проблем національної системи освіти. Саме нею можна пояснити певне перебільшення стосовно самого існування філософії освіти, тим більш, що в тій же цитованій вище роботі вони досить глибоко й детально аналізують її зміст і завдання, її досягнення і невирішених питань [8, с. 530-542]. І одним з найбільш важливих положень дослідників уявляється їхнє твердження, що «більшість проблем філософії освіти виходить на гносеологію, аксіологію, етику, естетику і т.п. Але це уже проблем системності філософських і педагогічних наук, збіг, узгодження загальносоціологічних проблем освіти й виховання з педагогічною діяльністю з формування всебічно розвинутої особистості» [8, с. 533].

Необхідність успішного розв'язання цієї проблеми відкриває перед нами ще одну можливість використання синергетичних закономірностей. Йдеться про ефект правильної системної взаємодії педагога і студентів максимального їх включення у всі компоненти професійної діяльності викладача: у науковій дослідженні, методичні пошуки і розробки та їх апробацію тощо. Така їх спільна діяльність сприятиме й природному здійсненню виховних процесів без необхідності вигадування штучних заходів типу культпоходів, відвідування театрів і музеїв. При цьому істотно посилюється виховний вплив на студентів самої особистості викладача як одного з найпотужніших чинників.

Висновки.

Аналіз наукових публікацій з педагогіки вищої школи і результати власних досліджень автора у сфері філософії освіти, логіки і методології людської діяльності взагалі та методології освітньої діяльності, зокрема, а також тривалий, понад сорокарічний досвід практичної педагогічної роботи у вищій школі і дають вагомий підстави дійти таких принципових висновків.

По-перше, криза світової освітньої системи зумовлена, з одного боку, все більш широкою диференціацією науки, відображення якої у змісті освіти також провокувало поступову диференціацію навчальних дисциплін, в результаті чого не тільки учні та студенти а й деякі викладачі втрачають цілісне уявлення про світ, втрачають бачення ролі своєї дисципліни та її місця у загальній системі знань про цілісний світ, про його єдність у надзвичайно широкомурізноманітті.

По-друге, сучасна педагогічна теорія і практика, на жаль, ще значною мірою лишаються у колі традиційних поглядів на людину як об'єкт навчання. В той же час вона, навіть у дитячому віці, повинна розглядатись не тільки як рівноправний суб'єкт навчально-виховного процесу, а й як складна відкрита система, що постійно перебуває під інтенсивним впливом безлічі різноманітних чинників зовнішнього і внутрішнього характеру, об'єктивної і суб'єктивної природи. Тому система освіти має в процесі проектування організації та реалізації навчально-виховного процесу виходити саме з системного їх бачення і належного урахування.

По-третє, нова філософія освіти і створювана не тільки для сучасних умов, а й принаймні для найближчого майбутнього перспективна освітня парадигма повинні виходити з бачення людини, яка навчається, не просто як складної відкритої системи, а й такої, що підпорядковується всезагальним закономірностям самоорганізації систем. Тому логіка освіти і методологія педагогічної діяльності мають ґрунтуватись на основних положеннях і принципах синергетики, яка стає невід'ємною частиною сучасної філософії освіти, плідно збагачуючи її новими ідеями.

Насамкінець вважаю за необхідне підкреслити, що я не розглядаю синергетику як єдино вірну методологічну основу будь-яких досліджень чи як певну данину моді. Я не відкидаю можливості й необхідності раціонального використання інших, в тому числі деяких традиційних підходів, що дають прийнятні результати. Просто синергетика, в тому числі й в освіті, сьогодні стає одним з найпотужніших засобів дослідження складних систем, і тому нова філософія освіти не може стояти осторонь її використання для досягнення тих цілей, що стоять перед нею, для ефективного розв'язання своїх складних і дуже відповідальних суспільних завдань.

Література:

1. Кремень В.Г. Якісна освіта як вимога ХХІ століття // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2007. – Вип. 15-16 (19-20). – С. 3-10.
2. Филиппов В.М. Место фундаментального естественнонаучного образования в новой образовательной парадигме // Вестник РУДН. – Серия: Фундаментальное естественнонаучное образование. – 1995.–№ 1. – С. 5-7.
3. Баранцев Р.Г. Синергетика в современном естествознании. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 144 с.
4. Мамардашвили М.К. Беседы о мышлении // Мысль изреченная... – М., 1991. – С. 13-52.
5. Акофф Р. Акофф о менеджменте / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве Сб. / Пер. с исп. – М.: Радуга, 1991. – 639 с.
7. Михальченко Н.И. Украинское общество: Трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
8. Андрущенко В.П., Губерский Л.В., Михальченко М.И. Культура Идеология. Особистість: Методологічний світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

Надійшла до редакції 14.07.2008 р.